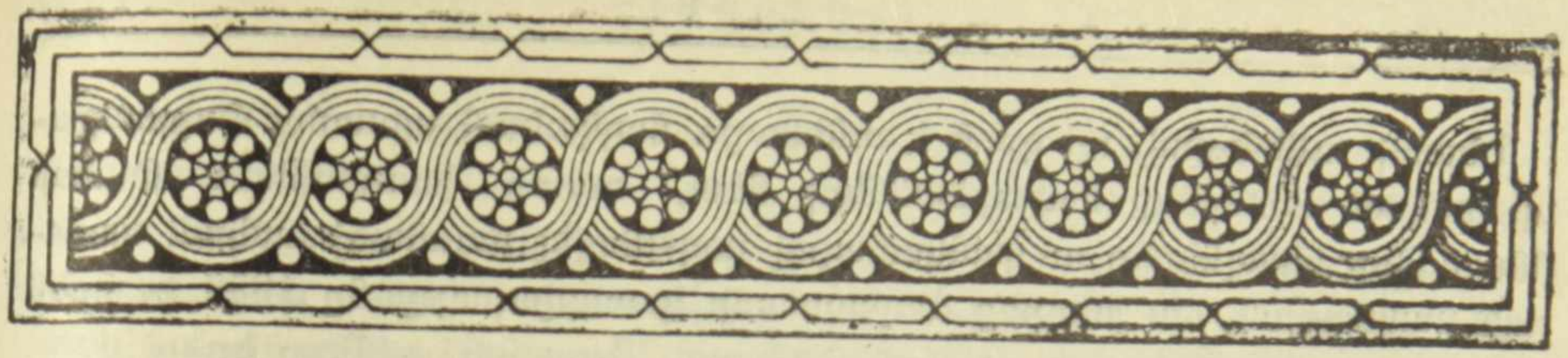

ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Նախագահ Մայր Աթոռի
ճարտարապետական հանձնաժողովի

ՄԵՐ ՇԻՆԱՐԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ
(Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)

Դարերի ընթացքում հայ կաթողիկոսներից շատերը իրենց կրոնա-մշակութային ազգանվեր գործունեությունը զուգակցել են շինարարական գործունեության հետ ու պատմության մեջ բարի հիշատակ թողել: Միայն Ներսես Գ Կաթողիկոսը՝ Ձվարթնոցը կառուցողն է նրանցից արժանացել շինարարի կոչման:

Մեր ժամանակներում ավելի լայն ընդգրկումով այդպիսին եղավ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգեն Ա-ն: Սուրբ Լուսավորչի գահաժառանգ դառնալու առաջին իսկ տարվանից (1955 թ.) նա ուխտեց. «Պիտի տքնինք ապա վերանորոգելու և վերազարդելու մեր հայրենի սրբավայրերը, վանքերը և եկեղեցիները, որպիսիք են Ս. Գայանեն, Խոր Վիրապը, Օշականը, Ս. Գեղարդը և ուրիշներ, որոնք հոգևոր կյանքի այուները կհանդիսանան և հրուչակված տաճարներ աղոթքի և ուխտի ու զմայլելի հուշարձաններ հայ ճարտարապետության փառքի»:

Խոսքը գործի վերածելով՝ իր գահակալության բոլոր տարիներին Վազգեն Ա-ն ծավալեց աննախադեպ լայնընդգրկուն ու բազմաբնույթ շինարարական գործունեություն: Եթե նկատի ունենանք, որ դա իրագործվեց այնպիսի ժամանակներում, երբ բովանդակ երկրում դեռևս իշխում էր կրոնահալած ու կաշկանդիչ մթնոլորտ, ապա Վազգեն Ա Կաթողիկոսի կառուցողական իրագործումները հիրավի սխրանք պիտի համարվեն:

Նա կարողացավ իր շինարարական ծրագրերն իրականացնել՝ անհրաժեշտ նյութական միջոցներ ապահովելով սփյուռքի առանձին կազմակերպությունների ու մեծ թվով բարերարների (որոնց անունները հիշատակված են նոր Վեհարանի պատին փակցված մարմարյա տախտակներին) կատարած նվիրատվություններից, ինչպես նաև մասնահանում կատարելով Եկեղեցու եկամուտներից:

Նկատի ունենալով, որ գործ է ունենալու հայկական պատմա-ճարտարապետական մեծարժեք հուշարձանների հետ, ուստի խուսափելու համար հնարավոր սխալներից ու ցանկանալով ապահովել մասնագիտական պատշաճ մակարդակ, նա խնդրեց Հայաստանի կառավարությանը 1956 թ. իրեն տրամադրել խորհրդատու մի հանձնաժողով: Դրա անդամները եղան վաստակավոր ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանը (նախագահ), ճարտարապետության դոկտոր-պրոֆեսոր Վարազդատ Հարությունյանը (գիտական քարտուղար, 1971 թվից՝ նախագահ), Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը, պատմական գիտությունների դոկտոր Կարո Ղաֆադարյանը, ճարտարապետության դոկտոր Կոնստանդին Հովհաննիսյանը, ճարտարապետության թեկնածու Ալեքսանդր Սահինյանը, վաստակավոր ճարտարապետ Բաղդասար Ալզումանյանը, վաստակավոր շինարար, ինժեներ-կոնստրուկտոր Կոնստանդին Ալթունյանը և Մայր Աթոռի գլխավոր ճարտարապետ Արծրուն Գալիկյանը:

Հանձնաժողովի կազմը բարերար դեր կատարեց շինարարական տարբեր տեսակի իրագործումների նկատմամբ լիարժեք մասնագիտական ու մեթոդական հսկողություն սահմանելու, քննարկվող նախագծերում ու կառուցողական հարցերում խորամուխ լինելու առումով: Ի սկզբանե, որպես այդ հանձնաժողովի անդամ, հարկ եմ համարում նշել մի կարևոր ճշմարտություն: Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի շինարարական գործունեության արդյունքները թերևս այնպես փայլուն չէին լինի, եթե Հայաստանի պետական մարմինները ձգուցաբերեին մշտական աջակցություն:

Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի վթարային վիճակը վաղուց մտահոգություն էր առաջացրել: Այդ մասին Գևորգ Զ Չորեքչյանը մի քանի անգամ դիմել էր վերադաս մարմիններին: Նրա մահվանից հետո, նախքան նոր կաթողիկոսի ընտրությունը, 1954—1955 թթ. Հայաստանի կառավարության ջանքերով ու միջոցներով Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում իրականացվեցին կոնստրուկտիվ համակարգի հուսալի ամրացման, ողջ կառուցվածքի վերանորոգման, կտուրի թիթեղապատման, որմնանկարների վերականգնման և լրացման ու այլ կարգի աշխատանքներ*:

Սակայն նախատեսված աշխատանքը դրանցով ապառված չէր: Այն կատարվեց Վազգեն Ա-ի գահակալության տարիներին, շնորհիվ հայ մեծ բարերար Գալուստ Կյուլպենկյանի 400 հազար դոլարի չափով տրամադրած միջոցների:

Նախքան աշխատանքների ծավալումը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Սահինյանը տաճարի ընդհատակում կատարեց պեղումներ, որոնք պսակվեցին գիտական կարևոր հայտնագործություններով: Դրանից հետո տաճարի հատակները (ներառյալ խորանները, ավանդատները ու թանգարանային մասի սենյակները) սալարկվեցին մարմարով: Տաճարի պատերի կրողունակությունը վերականգնվեց, դրանց մեջ հեղուկ շաղախի ներարկման միջոցով: Շարտարապետական ստեղծագործության մի հրաշալի կոթող եղավ Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով կառուցված Ավագ խորանի մարմարակերտ խաչկալը: Նույնպիսի նկարագրով են բնութագրվում նրա էսքիզներով իրականացված Իջման սեղանը, դասը ատյանից անջատող մարմարյա բազրիքները

* Այս մասին տես Վարազդատ Հարությունյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի հիմնական վերանորոգումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»:

ու բրոնզաձույլ դռնակները: Տաճարի ներքին բարեզարդման մաս կազմեցին լուսամուտների երկաթյա վանդակները (պատրաստված Գրիգոր Խանջյանի էսքիզներով), մկրտության նոր ավազանը (ճարտ. Ա. Գալիկյանի նախագծով), դրա պատին ամփոփված որմնանկարը Քրիստոսի պատկերով (նկարիչ Հովհաննես Մինասյան), բյուրեղապակյա նոր ջահերը և այլն: Նոր ու հնչեղ զանգերով փոխարինվեցին Մայր տաճարի հին զանգերը: Դրսից տաճարի բոլոր կողմերի հարթակները սալարկվեցին, ու շրջապատը բարեկարգվեց: Ավելի ուշ լիովին վերականգնվեց տաճարի հարավային զանգակատունը, որը փուլ էր եկել 1921 թվին ու վերականգնումը մնացել էր թերավարտ:

Զուգահեռաբար վերականգնման ու բարեզարդման աշխատանքներ կատարվեցին Մայրավանքի տարածքում գտնվող շենքերում, սկսվեցին կառուցվել նորերը: Առանձնապես հիշատակության արժանի են հին և նոր Վեհարանների ու Ղազարապատի միաբանական սեղանատան, ինչպես նաև ավանդական Տրդատա դռան վերականգնման արդյունքները: Կիսախարխուլ կամ շարժիթողի վիճակից դրանք հառնեցին իրենց ճարտարապետական կուռ հնչեղությամբ, ներքնամասերի տեսքի հոյակապությամբ, շինարարական բարձր որակով:

Նորոգվեցին տպարանի, ճեմարանի և Երեմյան խցերի շենքերը, դրանցից առաջինը լրացվեց երկրորդ հարկով, երկրորդին կցակառուցվեց նոր մաս: Մայրավանքի բակի հարավային պարագիծը լրացվեց հյուրանոցի նոր շենքով, իսկ հյուսիսայինը՝ ժամացույցի աշտարակով: Բակի կանաչապատման և ընդհանուր բարեկարգման մաս կազմեցին Եղեռնի հուշարձանն ու «Կաթնաղբյուրը» (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան), Մկրտիչ Խրիմյան Կաթողիկոսի հիշատակին նվիրված «Շերեփ» աղբյուր-հուշարձանը (ճարտ. Արեգ Իսրայելյան):

Կանաչապատման և բարեկարգման նույնպիսի աշխատանքներ կատարվեցին Նոր Վեհարանի բակում: Տեղադրված ճարտարապետական փոքր ձևերի ու «Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատան» հոյակապ շենքի տեղադրությամբ բակը բերվեց վերջնական բարետես վիճակի:

Այսպիսով անցյալում անբարետես վիճակում գտնվող Հայոց Առաքելական Եկեղեցու կենտրոն Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարն ու Մայրավանքի ողջ համալիրն ստացան իրենց արժանի ու վայելուչ տեսքը՝ դեպի իրենց գրավելով հավատացյալների ու հյուրերի տարեց-տարի ավելացող բազմությունը:

Հետագա տարիներին Վեհափառ Հայրապետի շինարարական գործունեությունն ընդգրկեց գործող բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ, ու այդ ուղղությամբ նույնպես հունձքը բացառիկ հարուստ եղավ: Ներկա հաղորդմամբ հնարավոր չէ թեկուզ հակիրճ կերպով անդրադառնալ դրանցից ամեն մեկում կատարված աշխատանքին (այդ մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ են բերված Վազգեն Ա-ի գահակալության տարիների շինարարական գործունեության պատմությանը նվիրված մեր «Եկայք շինեսցուք» գրքում՝ լույս տեսած 1989 թվին), ուստի ստորև ներկայացնում ենք միայն այդ վանքերի ու եկեղեցիների թվարկումը:

Էջմիածնի սուրբ Հռիփսիմե տաճարում և բակում կատարվեցին վերանորոգման ու բարեկարգման մեծածավալ աշխատանքներ: Տաճարի ներսում Ալեքսանդր Սահինյանի ղեկավարությամբ կատարված պեղումներով նույնպես գիտական կարևոր հայտնագործություններ եղան, իսկ տաճարի արևելյան

կողմում բացվեցին ավելի հին մատուռի մնացորդներ: Հիմնական վերանորոգման ենթարկվեցին սուրբ Գայանեի տաճարը, Էջմիածին քաղաքի սուրբ Ծողակաթ և սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները (վերջինիս կցակառուցվեց մի նոր զանգաշտարակ), բոլորի բակերը բարեկարգվեցին, իսկ սուրբ Գայանեի տաճարի բակում կառուցվեց մատաղատան շենք:

Վեհափառ Հայրապետի հատուկ ուշադրության առարկան դարձավ Օշականի սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին: Հիմնովին վերակառուցվեց ու բարեզարդվեց մեծ սրբի դամբարանը, եկեղեցու պատերը ծածկվեցին բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնց հեղինակն է նկարիչ Հովհաննես Մինասյանը:

Հիմնական վերակառուցման ենթարկվեց Երևանի առաջնորդանիստ սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որի կողքին կառուցվեց առաջնորդարանի շենքը: Սուրբ Սարգիս եկեղեցու վերակառուցումը մեծածախս ու աշխատատար եղավ: Այն կատարվեց լոնդոնաբնակ բարերար Սարգիս Քյուրքճյանի տրամադրած նյութական միջոցներով, բարդ ու հետաքրքիր մի նախագծով, որի հեղինակներն էին ճարտարապետներ Ռաֆայել Իսրայելյանն ու Արծրուն Գալիկյանը: Եկեղեցու արտաքին պատերի բարձրարվեստ քանդակապատումը կատարվեց շնորհալի քանդակագործ Արտաշես Հովսեփյանի կողմից: Ինչպես նշեց նրա օծման առիթով Վազգեն Ա կաթողիկոսն իր քարոզում, սուրբ Սարգիս եկեղեցու վերակառուցմամբ «քաղաքամայր Երևանն օժտվեց մի նոր զարդով, հայկական ճարտարապետության մի նոր կոթողով, աղոթքի սքանչելի նոր սրբավայրով»:

Տարիների անդուլ ջանքերով պատշաճ տեսքի բերվեցին Գեղարդավանքի ու Խոր Վիրապի վանական համալիրները, Էջմիածնի Ծողակաթ, Երևանի Զորավոր և սուրբ Հովհաննես, Բջնիի սուրբ Աստվածածին, Սիսավանի սուրբ Հովհաննես, Նորագավթի սուրբ Գևորգ եկեղեցիները:

Մասնակի վերաշինության ու նորոգումների ենթարկվեցին Աշտարակի սուրբ Մարինե, Մրգավանի սուրբ Հակոբ, Նոր Բայազետի քաղաքային, Վարդենիսի սուրբ Աստվածածին, Գյումրիի Յոթ Վերք, Հրազդանի սուրբ Աստվածածին, Հոկտեմբերյանի և Ստեփանավանի եկեղեցիները:

Համապատասխան ուշադրություն դարձվեց նաև ներքին ափյուռքի եկեղեցիներին: Վերանորոգման ու բարեզարդման աշխատանքներ կատարվեցին Ախլցխայի, Ախլքալաքի, Թբիլիսիի սուրբ Գևորգ և սուրբ Էջմիածին, Բաքվի, Կիրովաբադի, Օրջոնիկիձեի, Մոսկվայի և Սանկտ-Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիներում:

Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռը եկեղեցաշինության ասպարեզում օգտակար եղավ նաև ափյուռքին՝ այդ գործում ներգրավելով հայրենիքի փորձառու ճարտարապետներին: Միլանի սուրբ Քառասուն մանկանց և Նյու Յորքի սուրբ Վարդան եկեղեցիների էսքիզային նախագծերի հեղինակը տաղանդավոր ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանն է, Մոնտեվիդեոյինը՝ նույն Ռաֆայել Իսրայելյանն ու տողերիս հեղինակը: Վիեննայի սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին կառուցվել է վաստակավոր ճարտարապետ Էդվարդ Սրապյանի նախագծով:

Նշված նախագծերը նույնպես անցել են Մայր Աթոռի ճարտարապետական հանձնաժողովի քննարկման բովով. արված դիտողությունների հիման վրա դրանք հեղինակների կողմից վերամշակումների են ենթարկվել, ապա հանձնարարվել իրականացման համար:

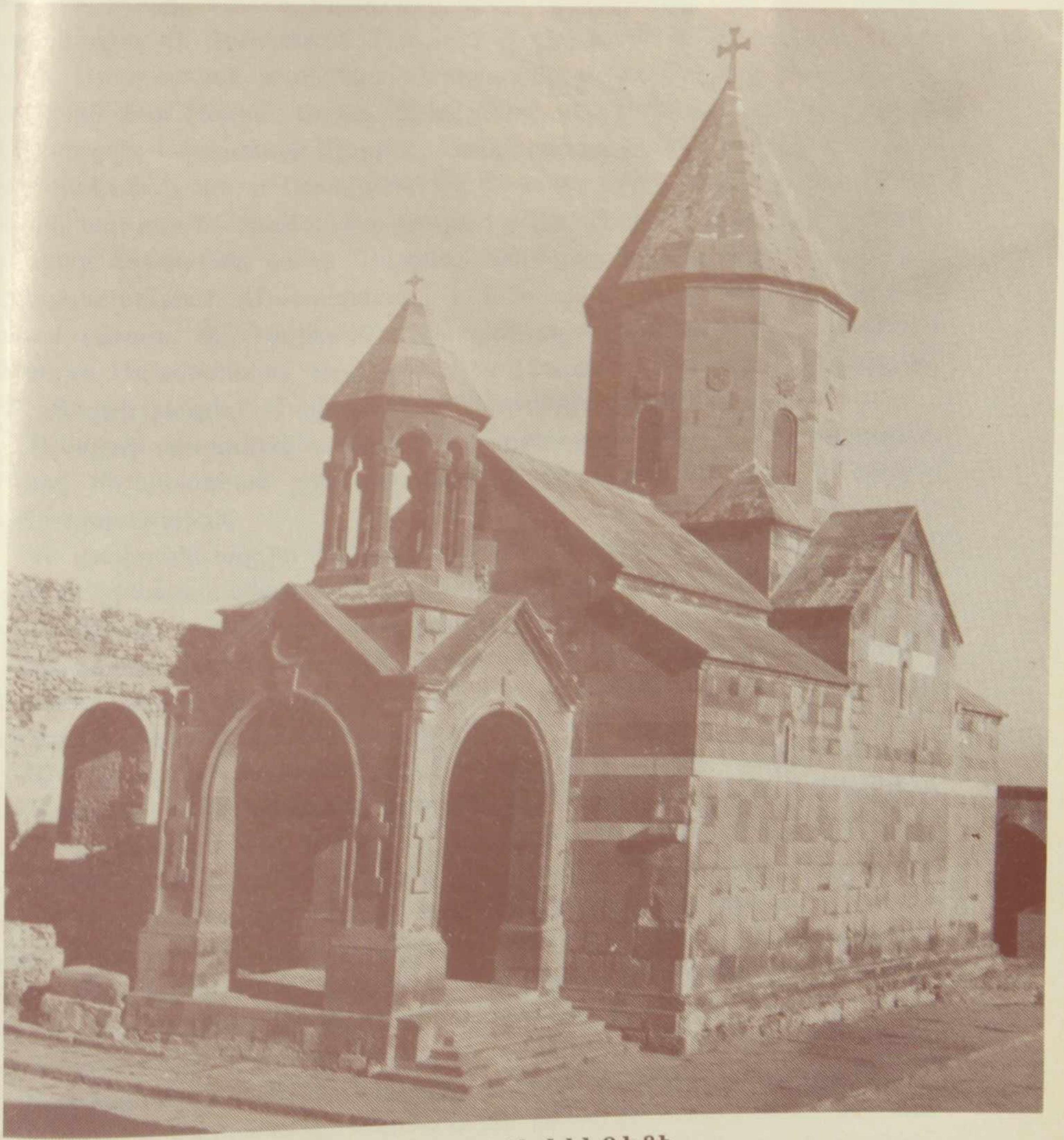

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Նոր շենքերի նախագծման ու կառուցման գործում շինարար Կաթողիկոսի ներդրած ջանքերը նույնպես արժանի են հիշատակության. նորակառույց շենքերի թվին են պատկանում Գեղարդավանքի վանատունը (ճարտ. Ա. Գալիկյան), «Հայկաշեն» ամառանոցի շենքը Բյուրականի մերձակայքում (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան), Մայր Աթոռի վանատունը և «Ալեք և Մարի Մանուկյան Գանձատան» շենքը, որտեղ ստեղծվեց իրոք եկեղեցական արվեստի գանձեր պարունակող մի թանգարան (երկուսն էլ ճարտ. Բ. Արզումանյանի նախագծով), Արարատյան թեմի առաջնորդարանի շենքը Երևանի սուրբ Սարգիս եկեղեցուն մոտ (ճարտ. ճարտ. Հ. Խաչատրյան, Ա. Գալիկյան): Երիցատներ են կառուցվել Աշտարակի Մարինե, Հրազդանի սուրբ Աստվածածին, Էջմիածնի Ծողակաթ և սուրբ Աստվածածին, Երևանի Զորավոր եկեղեցիների բակերում, աղբյուր-հուշարձաններ՝ սուրբ Էջմիածնի տաճարի և նոր Վեհարանի, սուրբ Հռիփսիմե, սուրբ Գայանե, Ծողակաթ եկեղեցիների բակերում ու Գեղարդավանքում: Մատաղատուն է կառուցվել սուրբ Գայանե տաճարի բակում (ճարտ. Ա. Գալիկյան), նոր զանգաշտարակ՝ Էջմիածնի քաղաքային սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն կից (ճարտ. Թ. Գևորգյան), տնտեսական բնույթի շենքեր՝ Մայրավանքի հարավային կողմի բակերում:

Այսպիսի արդյունավետությամբ է բնութագրվում Վեհափառ Հայրապետի ոչ լրիվ հիշատակված շինարարական գործունեությունը, որն արժանի է բարձր դրվատանքի:

«Ի վայելումն ազգիս Հայոց» բառերով են ավարտվում Վեհափառ Հայրապետի շինարարական արձանագրությունները: Դրանցում մեծ խորհուրդ կա, քանզի իր կառուցողական իրագործումները արժանահիշատակ պարգև են հարազատ ազգին, այնպիսի պարգև, որով նա ծանրակշիռ ներդրում է կատարել հայկական հուշարձանների վերականգնման ու հայ ճարտարապետության զարգացման ազգանվեր գործում:

Արվեստասեր և արվեստներին հովանավոր Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Առաջինի գահակալության տարիներին զգալիորեն հարստացան Մայր Աթոռի պատկերասրահը և գեղարվեստական ստեղծագործությունների հավաքածուն: Հավաքվեցին, խնամքով նորոգվեցին եկեղեցական գեղանկարչության և սպասքի, նկարազարդ վարագույրների, եկեղեցական հանդերձանքի և մետաղամշակման հազվագյուտ նմուշներ: Նկարիչ Գրիգոր Խանջյանի ջանքերով դրանք հանգրվանեցին «Ալեք և Մարի Մանուկյան Գանձատանը»՝ կազմավորելով ցուցադրման արդիական պայմաններով օժտված մի բացառիկ հարուստ թանգարան:

Ճարտարապետ-նկարիչ Բաղդասար Արզումանյանի էսքիզներով և ոսկերիչ Ժիրայր Զուլոյանի կատարմամբ են ստեղծվել հայրապետական ոսկեկուռ գավազանը, հայոց ոսկեգիր այբուբենը և սուրբ Խաչ բարձրարվեստ գործերը: Մեծ է եղել նաև նկարիչ Գրիգոր Խանջյանի ներդրումը: Նրա էսքիզներով են ստեղծվել «Հայոց այբուբենը», «Վարդանանք» և այլ գորելենները, ինչպես նաև ազգային նկարագրով հատկանշվող կահույքի նմուշները:

Զափազանց հարուստ է Վեհափառ Հայրապետի պատվերով և տարբեր արվեստագետների ստեղծագործական ջանքերով իրականացված գեղարվեստական այլ կարգի գործերի տեսականին: Դրանց թվին են պատկանում սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ խորանի նոր վարագույրը (հեղ. Ա. Գալիկյան), Հայ Եկեղեցու սրբերի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Նահակ—Ս. Մեսրոպ, Ս. Ներսես Շնորհալի անունները կրող եկեղեցական շքանշանները (հեղ. Բ. Արզումանյան), նույն հեղինակի էշքիզներով և ոս-

կերիչ Ժիրայր Զուլոյանի վարպետ ձեռքերով պատրաստված ոսկեկուռ սկիհը և հայրապետական գավազանագլուխը, պղնձակերտ կաթսաներն ու փայտակերտ գրակալները և այլն: Դրանք բոլորը ստեղծված են ազգային արվեստի ավանդույթների նորովի մեկնաբանման միտումով: Նույնպիսի հատկանիշներով են բնորոշվում նոր Վեհարանի և Մայր տաճարի, բազկաթոռներն ու աթոռները, Հռիփսիմեի վանատան ընդունելությունների սրահի ողջ կահավորանքը, որոնց հեղինակն է շնորհաշատ նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը:

Վազգեն Առաջին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, հանդես գալով որպես մեկենաս, մեծ չափով նպաստել է գեղանկարչության, քանդակագործության և կիրառական արվեստի տարբեր ճյուղերի զարգացմանը, պայմաններ ստեղծել արվեստի մեծարժեք ու մնայուն նոր գործերի իրականացման համար, որոնցով էապես հարստացան Մայր Աթոռի թանգարանների հավաքածուները:

Այսօր Հայոց Հայրապետը առաջացած տարիքում շարունակում է մընալ նվիրյալ շինարարի պատվավոր դիրքում: Այժմ նրա գլխավոր մտահոգությունը Երևանում կառուցվելիք Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարն է, որի հիմնարկեքի հանդիսավոր արարողությունը նա անձամբ կատարեց 1991 թ. գարնանը: Տաճարի կառուցումը պիտի ավարտվի 2001 թվին և այն պիտի նվիրվի Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելու 1700-ամյակին:

«Իմ հայացքը ուղղելով դեպի ապագան,—ասաց Վեհափառ Հայրապետը հիմնարկեքը օրհնելիս—իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակապ տաճարը, որ պիտի բարձրանա այստեղ, և սուրբ խաչը պիտի սլանա դեպի երկինք»:

Հուսանք, որ կառուցվելիք այդ հոյաշեն տաճարի (նախագծի հեղինակն է վաստակավոր ճարտարապետ Ստեփան Քյուրքչյանը) օծման արարողությունը նույնպես կատարի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը:

Ուստի քաջառողջություն և արևշատություն մաղթենք մեր սիրելի Վեհափառին: